

Frank Tibor

Kivándorlások

J. Győri László¹ Frank Tiborral beszélget könyvéről²

Nehéz ezt a könyvet a két világháború közötti időszak kivándorlásáról úgy olvasni, hogy az embernek ne jusson eszébe róla az utóbbi évek elvándorlási tendenciája. Mit gondol, valóban létezik párhuzam?

Magyarországon ebben a tekintetben valamiféle ismétlési kényszer érvényesül: szinte mindenkinek vannak rokonai, és voltak már száz-százötven évvel ezelőtt is, akik valamilyen okból elhagyták Magyarországot. Tudatunkba mélyen bevésődött az a társadalmi méretű tapasztalat, hogy sok esetben el kell, el lehet innen menni, másutt kell, másutt is lehet boldogulni. Ez a tapasztalat etnikai, vallási, politikai hovatartozástól, életkortól és nemtől függetlenül él a közgondolkodásban. József Attila hagyta ránk ezzel kapcsolatban a másfélmillió számot, amit ő a soknemzetiségű Magyarországra gondolva írt le. Az 1880 és az I. világháború közötti időszakban mintegy négy millió ember vándorolt ki az igen vegyes etnikai összetételű Osztrák-Magyar Monarchiából. Az is cáfolhatatlan, hogy minden második-harmadik magyarországi családban létezett egy-egy „amerikai nagybácsi”, vagy legalábbis a képzete. A magyarországi kivándorlási hullámok folyamatosak voltak. Több évtized szünet után viszont ma újra bízhat benne az elvándorló, hogy nem kell feltétlenül örökre elmennie. A kutatásaim azt mutatják, hogy a 19. század végi, 20. század eleji elvándorlások eredetileg nem annyira emigrációról, mint inkább munkavállalásról, vendégmunkás-létről volt szó. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a 60/70-es években a török, görög és jugoszláv vendégmunkások jártak rendszeresen az akkori Nyugat-Németországba.

A múlt század eleji, nagy kivándorlási hullám mozgatóereje a munkanélküliség és a szegénység volt. A kint szerzett pénzt leginkább itthoni földvásárlásra és házépítésre szánták. Most folyó, bécsi levéltári kutatásaim eredményei szerint a postai úton, tehát pénzeslevelek, postautalványok, csekkek formájában hazaküldött összegek például egyedül 1903-ban meghaladták a 100 millió koronát, ami harminc millióval volt több a megelőző évinél. Az emberek évekig nyomorultul éltek Amerikában, az iparvárosok etnikai get-

¹ J. Győri László, műfordító, publicista, korábban a Magyar Rádió szerkesztője, kulturális adásainak riportere és műsorvezetője. Számos zenei tárgyú és szépirodalmi mű, többek között Günter Grass, Brigitte Hamann, Eugen Ruge könyveinek Wessely László-díjas fordítója. Interjúi legtöbbször az Élet és Irodalomban és a Muzsikában jelennek meg.

² Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest-Berlin-New York 1919-1945*, Gondolat, Budapest, 2012. Az interjú először az Élet és Irodalomban jelent meg, 2012. augusztus 25-én.

tóiban, de évről-évre egész kis vagyonokat küldtek vagy hoztak haza. Neil Larry Shumsky amerikai kollégám számításai szerint (1995) a kortársak dollármilliárdos tételben vizionálták az Egyesült Államokból évenként Európába áramló összegeket, melyek egyenesen gyűlöletet keltettek az idegen (tehát nemcsak a magyar) munkavállalókkal szemben. A közhiedelem úgy tartotta, hogy az emigránsok több pénzt vittek ki az országból, mint amennyi összesen cirkulált. Küszöbönálló katasztrófát sejtettek, s ez a későbbi megszorító kvóta törvényeket nagyban motiválta.

A két világháború közötti, főként zsidó kivándorlás két hulláma viszont már egy egészen más fejezet, nem hasonlítható a korábbiakhoz. Ugyancsak más kategória a II. világháború után hontalanná vált, családjukat és otthonukat veszített, földönfutóvá lett, a szovjet térhódítástól is rettegő emberek helykeresése. Közülük Amerika egy 1948. évi törvény nyomán összesen mintegy 400.000 embert fogadott be.

Megint más volt a helyzet az ötvenhatosokkal. Aki a negyvenes években ment el, vagy ötvenhatban, az úgy számolhatott, hogy többé nem fog visszatérhetni. De bármilyen nagy különbség van is az egyes korszakok között a részletekben, Magyarországon az elvándorlás mint megoldás s az abban való hit sajnos történelmi hagyomány.

Ilyen hagyomány azért más országokban is volt...

Valóban, de sok más országban kevésbé ismétlődik rutinszerűen, hogy problémáik megoldásának reményében az emberek rendszeresen elhagyják a szülőföldjüket.

Furcsa, hogy miközben a magyar társadalmat egyáltalán nem jellemzi a mobilitás, a szomszéd faluba sem költöznek át az emberek, aközben Amerikába tömegek mentek el...

Igen, nálunk érdekes módon a kis hatókörű mobilitás gyenge, de a nagy léptékű mobilitás erős. Az emberek reálisabbnak tartják, hogy sok ezer mérföldnyire elmenjenek, mint hogy Kelet-Magyarországról a Dunántúlra költözzenek, aminek a megfelelője Amerikában a legtermészetesebb dolognak számít. Ennek persze számos oka van: egy Szabolcs megyei ház árából például nem lehetne otthont teremteni Nyugat-Magyarországon, míg Amerikában általában gond nélkül el lehet költözni egyik államból egy másikba.

A könyvben leírt sok egyéni sors egy nagy, paradigmátikus történetet ad ki. Az egyéni sorsokban ott vannak a közös elemek, adottak a döntési pontok. Az egyéni sorsokat ismerjük amerikai bácsikáinktól, a könyv azonban rávezet, hogy mennyire tipikus, mennyire törvényszerű, ami történt velük. Ön hogyan választotta ezt a kutatási témát?

1949-ben az én családom is emigrálni akart. Én még csak egy éves voltam. Ekkor édesapámat, aki a koalíciós időkben vezető gazdasági állást töltött be, gyanús körülmények között közlekedési baleset érte és meghalt. Ez alig egy héttel azelőtt történt, hogy a családnak indulnia kellett volna. Ez az életünket, életemet döntően befolyásolta: itt maradt özvegy édesanyám, a bátyám, két nagymamám és én. Nem volt apám, nagyon nehezen éltünk. Halálát átlengte a titokzatosság és az óvatos hallgatás. Innen is adódott, hogy a témaválasztásaim legtöbbször ösztönösen az emigrációval függtek össze, amiben mindig van valami titokzatos. Gyerekkoromban számos olyan embert ismertem, akik Amerikából vagy Ausztráliából leveleztek a családommal, néha idelátogattak. A nagymamámnak, édesanyámnak sok régi barátja élt külföldön.

Később sokat utaztam és sok emberrel találkoztam. Ahogy megismerkedtem az élettörténetükkel, mindig eljött az a pont, amikor rájöttem, hogy ezt már hallottam valakitől, ezt a sosem látott embert én már ismerem. 1965-ben, a nagybátyám meghívására jártam először Amerikában. Akkor sok bácsinak és néninek bemutatnak, és már akkor feltűnt, hogy valamennyien szinte ugyanazt a történetet mondják el. Megismerhettem Szent-Györgyi Albertet, később Teller Edét és másokat. Egyes mozzanatokban persze különböztek az életutak, de egészüket tekintve alig. Könyvem e tapasztalatokra is építve *prozopográfia*, csoporttörténet.

Két évtizede megismertem az akkor 90 éves Stein Marcell New York-i mérnököt, aki valaha Brünnben (ma Brno) tanult. Az ő elbeszéléséből tudtam meg, hogy Csehszlovákiában a két világháború között német nyelvű egyetemek is működtek, és ezek körül egész magyar kolóniák alakultak ki. Brünn vagy Prágát azért választották, mert közel voltak, könnyen haza lehetett jönni, s jöttek is a szünidőben. 1919 után nemigen járhattak itthon egyetemre, de a Bethlen-érában már nem üldözték őket. A legtöbben német, osztrák, cseh és svájci egyetemeken tanultak. Ennek a csoportnak ez volt a természetes akciórádiusza, hiszen németül „*von Haus aus*” tudtak, s ezek az egyetemek nemcsak elérhető távolságban, de jó színvonalúak is voltak. Azt várták, hogy itthon előbb-utóbb enyhül a helyzet, hogy a *numerus clausus* és a 1919 után fellángoló antiszemitizmus, ami miatt el kellett menniük, nemsokára „*lecseng*”, és ők hazatérhetnek. A zsidótörvényeket jóval később hozták, úgyhogy az ország körülbelül másfél évtizedig többé-kevésbé élhető volt. Sokan haza is jöttek. Wigner Jenő például a 20-as évek közepén kapott Magyarországról egy jó ajánlatot, és hazatért, míg azután végleg el nem ment Németországon át Amerikába. Polányi Mihályt is hazahívta az Egyesült Izzó laboratóriuma, de ő Németországban maradt. Ez a momentum tipikusnak mondható, az amerikai levéltárakban sok személyes irathagyatékban találkoztam vele. Közös mozzanata e sorsoknak, hogy ezek az emberek kénytelenek voltak elmenni külföldre, aztán hazatértek, vagy hosszan

hezitáltak, hogy hazatérjenek-e. Hitler hatalomra jutása után Németországban nem lehetett már maradni, a zsidótörvények után pedig Magyarországon sem, igaz, akkor már sokkal nehezebb volt kijutni Amerikába.

Mik voltak ennek az okai?

Ez könyvemnek is drámai fejezete: egyrészt Amerika a kvótarendszer bevezetésével (1921, 1924) már az I. világháború után mindent elkövetett, hogy megnehezítse a bevándorlást, s különösen az alacsony színvonalú képzetlenek bevándorlását. A 30-as években kialakuló európai menekültáradatból pedig csak a különlegesen tehetséges, magasan képzett és jól használható embereket kívánták beengedni az Egyesült Államokba. A kormányzatra hatalmas társadalmi nyomás nehezedett, hogy ne engedjenek be például több zsidót, mert abból volt már ott éppen elég. Ebben a korlátozásban nagy szerepet játszott a kenyéririgység, hiszen például a New York-i orvosok többsége amúgy is zsidó volt, s Amerikában a 30-as években jelentős volt az antiszemitizmus. Az Egyesült Államok szándéka nem az volt, hogy minél több bajba jutott embert megmentsen. A nagy gazdasági világválságot követően viszont nem bánták, ha jelentékeny európai szakemberek egy csoportja odamegy, de ezeket is megpróbálták a közép-nyugatra vagy a nyugati partra küldeni, ahol egy jelentős európai matematikus vagy fizikus megérkezése színesítette a helyi palettát. Szász Ottó matematikus például Cincinnatiba került. Ohio állam rajta és Jászi Oszkárón kívül nem mondhatott a magáénak sok nagy tudóst. Hosszú levelezéseket olvastam arról, hogy a nagy szervezetek, mint például a Rockefeller Alapítvány hogyan döntöttek el, hogy egy-egy ember kell-e vagy sem. Ezekben sohasem embermentésről volt szó. Egy lexikon felsorolja a 30-as évek német-amerikai emigrációjának nagyjait, mintegy hatezer embert. A német tudomány és a szellemi élet első vonalát képviselték. Beengedésük s így megmentésük nem jóságból, hanem jól felfogott amerikai érdekből történt.

Könyve függelékében összeállított egy névsort az Amerikába bevándorolt neves magyarokról. Elmulasztottam megszámolni őket, de a lista nem mérhető a némethez.

Nem egészen háromszáz főt sorolok föl. Csak azokat, akiknek a hírneve idehaza vagy Amerikában fennmaradt. Általában a tudósokat szokták emlegetni, de van a lajstromban előadóművész, zeneszerző és rengeteg filmes is. Ebben az időben az amerikai zenekarok döntő többségében magyar koncertmester játszott, több helyen magyar származású vezető karmesterrel. A magyarok főként azokban a szakmákban voltak sikeresek, amelyek nem kötődnek szorosan a nyelvhez. Nem véletlen, hogy az emigráns írók nem nagyon boldogultak, miközben az elméleti természettudósok, matematikusok, muzsikuskok, orvosok nagyon is jól.

A történet elejét tehát láttuk: a kettős emigráció első hulláma a zsidó fiatalok egyetemi felvételét korlátozó numerus clausushoz kötődik.

Ez így nem teljesen felel meg a tényeknek. Polányi Mihály és Szilárd Leó például már a *numerus clausus*nál hamarabb, 1919 decemberében távozott Magyarországról, Polányi ráadásul akkorra már el is végezte egyetemi tanulmányait. A *numerus clausus* egy kicsit mitizálódik: nem minden magyar egyetemen, s nem minden egyetemi karon tartották be egyforma szigorral. A zsidók egyetemi felvételének korlátozása az egyik ok volt csupán. A Tanácsköztársaságot követően fölerősödő antiszemitizmus miatt olyan zsidók is távozni kényszerültek az országból, akiknek semmi közük nem volt a kommünhöz, sőt éppen szemben álltak vele, mint például Jászi Oszkár, Neumann János, Teller Ede vagy Wigner Jenő, illetve családjuk. És nem is csak zsidóknak kellett elmenniük.

Magyarországot azokban az években hatalmas veszteségsorozat érte: elveszítette az I. világháborút, fölbomlott a Monarchia, kitört és elbukott két forradalom, végigsöpört az országon a fehérterror, Trianonban megcsonkították az országot, aztán bevezették a *numerus clausus*t. Eközben Amerikában a kvótatörvények bezárták a kapukat. Magyarországról 1904 és 1913 között több esztendőben is 200 ezren, illetve egy évben 300 ezren kaptak amerikai beutazási lehetőséget. És ennek az országnak, pontosabban: ami megmaradt belőle, 1924 után 473 fős évenkénti beutazási kvótával kellett megbékélnie. Ez a változás sokkal fontosabb, mint amennyire ez minálunk tudatosult. 1914 előtt Magyarország Európa második legnagyobb birodalmának a nagyobbik felét képezte, dinamikusan fejlődő gazdasággal, nagy kultúrával. Alig néhány évvel később már csak a korábbi lehetőségek töredékével rendelkezett. És immár Amerikába sem lehetett menekülni a gondok elől. A külföldi munkavállalási lehetőségek ilyen mértékű megnyirbálása felért egy másik nemzeti katasztrófával.

1919 után a magyar szellemi élet számos nem-zsidó, későbbi kiválósága is eltávozott Magyarországról, Kernstok Károlytól, Bernáth Auréltól Ilyés Gyulán át Szent-Györgyi Albertig. Márai Sándor például családja tanácsára Németországba ment, ahol vagy öt évig maradt. Szimplifikáció lenne tehát ezt az emigrációs hullámot zsidó kivándorlásként leírni.

A 1918-19 után emigráltak közül sokan az első adandó alkalommal hazatértek. Szent-Györgyi például a 30-as évek elején professzúrárt kapott Szegeden. A kormányzat megpróbálta visszacsalogatni az emigránsokat, tudjuk, hogy Klebelsberg Kuno 1929-ben személyesen is, kolumnás újságcikkben is igyekezett rábeszélni a külföldre ment természettudósokat és matematikusokat a hazatérésre.

Mintha a konszolidált Kádár-rezsim is így próbálta volna hazacsábítani az ötvenhatosokat...

A két történet hasonló, de a munkájukban sikeres, anyagilag megalapozott, szociálisan és pszichésen asszimilálódott emigránsok általában is nagyon ritkán térnek haza. Az ideológiailag eltérő nézeteket valló társadalomtudósokat pedig nem hívta Klebelsberg se, és a Kádár-kormányzat sem.

A 1933 utáni, németországi kivándorlási hullám erősebbnek látszik, mint amilyen az 1919 utáni magyarországi volt. A hitleri hatalomátvétel utáni idők tapasztalatának birtokában egyszerűbb lehetett a döntés.

Az derült ki a számomra, hogy akik az I. világháború utáni korszakban emigráltak Magyarországról, 1933 után sokkal gyorsabban kapcsolódtak és cselekedtek Németországban, mint a többi ott élő külföldi: az övék *kettős kivándorlás* volt. Nekik ugyanis megvoltak már a maguk tapasztalatai. A nagyhírű atomfizikus, Szilárd Leó például 1919-től 1964-ben bekövetkezett haláláig soha nem lakott másutt, csak szállodában, mindig egy-két bőröndben összekészítve őrizte a legfontosabb papírjait, holmiját, hogy bármikor odébbállhasson. Első emigrációja azután történt, hogy 1919 szeptemberében antiszemita diáktársai a Műegyetem lépcsőin föltartóztatták és inzultálták. Szilárd ráadásul még azt a „hibát” is elkövette, hogy támadóinak „mentességül” felmutatta friss keresztlevelét. Jellemző módon a Tanácsköztársaság végén, júliusban keresztelkedett ki, mert érezte, hogy tanácsosabb lesz kereszténynek lenni. Ám a keresztlevél csak fokozta a bajt, támadói még dühödtebbé váltak és lerugdalták a lépcsőn. Az eseményt követően Szilárd elszánta magát a távozásra: 1919 decemberében megszerezte a szükséges papírokat, és Németországba utazott. Műegyetemi élménye 1933-ban olyan erővel tért vissza, hogy a Reichstag felgyújtásának estéjén elhagyta Németországot, s Csehszlovákiába, majd Angliába utazott. Ő már tudta, hogy mi lesz a történet folytatása.

Szilárddal ellentétben a korszak egyik vezető kémikusa, Polányi Mihály gyanútlanul és naivan viselkedett. Ő 1932-ben rendkívül hízelgő és előnyös ajánlatot kapott Angliából. Manchesterben önálló intézetet kínáltak neki, fantasztikus laboratóriumi körülményeket, kivételes kutatási lehetőségeket, a Rockefeller Alapítványtól rengeteg pénz. Ő azonban 1933. január közepén – két héttel Hitler hatalomra jutása előtt – úgy döntött, hogy az ajánlatot nem fogadja el. Az angliai időjárásra hivatkozott, mint amit nem tud elviselni, s közben a weimari Németország iránti lojalitását hangoztatta. Néhány héttel később Hitler kancellárrá választása ráébresztette hibájára és közölte a manchesteri egyetemmel, hogy meggondolta magát. De az ajánlat ekkorra már eredeti formájában nem állt, be kellett érnie egy sokkal szerényebb, egyszerű professzori állással. Így vagy úgy, az 1919-es tapasztalatok nagyon fontosak voltak abban, hogy az emberek hogyan reagáltak 1933-ra.

Könyvében sok szenvedésről is beszámol. Tudjuk, hogy akik itt maradtak, végigcsinálták a 20. század tekintélyuralmi rendszereit, gyakran úgy gondoltak az emigrán-

sokra, mint a szerencse fiaira. Közben pedig, és erről ír is, a kivándorlóknak többnyire nagyon nehéz sorsuk volt, történetük a legritkább esetben tűnik felhőtlen siker-történetnek.

A legnagyobb probléma legtöbbször a nyelvtudás hiánya volt és maradt. Aki nem egész kisgyermekként ment vagy megy el Magyarországról, az soha nem tudott és nem is tud igazán beilleszkedni. A tényleges beilleszkedés ugyanis az, amikor az ember minden nyelvi nehézség nélkül, egyenrangúan kommunikál, kiskorától megvannak a helyi barátai, kapcsolatai, szerves és közvetlen része a befogadó kultúrának. Az egyedül töltött esték, hétvégék, ünnepek nem boldogítóak. Anyagilag persze hamarosan kedvezőbb lehet a helyzete az otthoninál, és félnie sincs mitől, de az első generáció élete szükségképpen nehéz. A második nemzedék helyzete jobb, ez viszont jellegzetes módon szégyelli a szüleit és titkolni igyekszik őket és akcentusukat kis barátai előtt. A harmadiknak viszont már általában jó, az ottaniakkal egyenértékű lehet a sorsa.

Van-e és ha igen, mi ennek a könyvnek az üzenete a ma számára?

Az emigránst csak hatalmi eszközökkel lehet szándékában meggátolni, nem okos büntetni, és nem reális sikerei teljében hazahívni. Olyan feltételeket kell kialakítani az országban, amelyek között – néhány év tapasztalatszerzés közbejöttével - itthon maradni természetes, érdeemes és távlatos.

